

Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989

Výzkumný projekt¹

IVAN SZELENYI

DONALD J. TREIMAN

Kalifornská univerzita v Los Angeles

The development of social stratification and recruitment of elites in Eastern Europe after 1989

A research project

Abstract: Using the 1989 transformation of Eastern Europe to a post-Communist regime as a "natural experiment," in which social institutions are transformed but the affected populations remain essentially intact, alternative theories regarding the impact of institutional arrangements on systems of social stratification, social mobility, and status attainment can be assessed. In this context, two competing theories of elite recruitment in East Europe are discussed: "reproduction" theory and "circulation" theory. The results of recent stratification research in Eastern Europe, then are reviewed in the context of ongoing debate on cross-national similarities and differences in social mobility regimes. To test several hypotheses on recruitment of elites and on the changing character of stratification systems in Czechoslovakia, Hungary and Poland, a specific strategy of data collection is proposed. Beside the general population survey, two special sample surveys (from "old" and "new" elites) plus the over-sample of the tertiary educated population will be carried out in each country. These surveys together will provide data on those with high political, economic, and cultural assets, and can be analyzed to assess the changing importance of these types of assets under different structural and institutional arrangements. Because a three-country comparison is involved, cross-national differences in the nature of the 1989 transformation can be used to further specify the relationship between institutional arrangements and mobility outcomes.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 3: 276-298)

1. Úvodem

Pády komunistických režimů střední a východní Evropy a jejich transformace ve více či méně demokratické a tržně orientované systémy učinily rok 1989 velkým rokem evropské historie. Tyto transformace mají nejen ohromný význam pro národy těchto zemí, ale současně poskytují jedinečnou příležitost pro sociální vědce a zejména ty z nich, kteří se zabývají studiem sociální stratifikace a mobility. Otázkou fundamentálního teoretického významu ve studiu sociální mobility a pro-

¹ Kromě autorů této stati na projektu spolupracují: Rudolf Andorka (Vysoká škola ekonomická v Budapešti), Tamás Kolosi (TARKI, Budapešť), Pavel Machonin (Ústav sociálních a politických věd UK Praha), Petr Matějů (Sociologický ústav ČSAV, Praha), Kazimierz Slomczynski (Ústav pro filozofii a sociologii PAN, Varšava), Szonja Szelenyi (Stanfordská univerzita).

cesu dosahování sociálního statusu² je, do jaké míry a jakým způsobem jsou vzorce sociální mobility a stratifikačního procesu ovlivňovány institucionálním uspořádáním společnosti. Pouze zřídka však jsme v situaci, kdy je možné vliv specifického systémového (tj. sociálně politického) uspořádání izolovat od vlivu ostatních sociálních a kulturních aspektů. I když sledujeme rozdíly mezi zeměmi nebo vývoj mobilitních vzorců v čase, není jasné, čemu tyto rozdíly připsat, čím je vysvětlit. Rychlá transformace politických systémů a ekonomik ve východní Evropě takovou příležitost poskytuje, neboť nabízí studium určitého "přirozeného experimentu". Demografické charakteristiky populace se nezměnily, kulturní styly a vzorce socializace zůstávají stejné, mění se pouze sociální struktura. Takže srovnání profilu těch, kteří postupovali vzhůru před rokem 1989 s profilem jedinců, jimž se cesta vzhůru po sociálním žebříčku otevřela až po roce 1989, a zvláště opakování těchto historických srovnání v několika zemích, ve kterých transformace probíhala odlišným způsobem, nás staví do mnohem silnější pozice pokud jde o možnost zjistit, do jaké míry a jakým způsobem se ve vzorcích sociální mobility a ve stratifikačním procesu prosazují institucionální a strukturální prvky sociálního systému.

Z výše uvedených důvodů navrhujeme provést a analyzovat tři výběrová šetření v každé ze tří vybraných východoevropských zemí: v Československu, Maďarsku a Polsku. V každé z těchto zemí budeme zkoumat: a) reprezentativní vzorek celé populace, b) v rámci téhož výzkumu speciálně vybranou populaci jedinců, kteří dosáhli vysokoškolského vzdělání, c) speciálně vybraný soubor osob příslušejících k "elitě" před rokem 1989 (nebo na jeho počátku) a soubor jedinců, kteří budou na klíčovách pozicích v roce konání výzkumu, což je podle našich předpokladů rok 1992. Vzájemným srovnáním výsledků z rozsáhlých sociologických reprezentativních výzkumů provedených v těchto zemích v polovině osmdesátých let, analýzou retrospektivních dat o životních drahách, která získáme šetřeními provedenými po roce 1989 a konečně srovnáním výsledků šetření staré a nové elity budeme schopni identifikovat, jak transformace probíhající v těchto zemích po roce 1989 ovlivňuje mobilitní šance jednak v celé populaci, jednak u vysoce vzdělaných odborníků. Budeme schopni zjistit i to, jak transformace ovlivnila složení elity v každé z těchto zemí. Současně budeme mít možnost zjistit, zda a jakým způsobem rozdíly v povaze transformace mezi těmito zeměmi ovlivnily vývoj těchto mobilitních šancí.

V další části se budeme nejprve zabývat věcnými a teoretickými otázkami tohoto projektu, dále pak některými detaily pokud jde o sběr dat, design a plán jednotlivých analýz.

²) Vzhledem k tomu, že termíny "status attainment process" a "stratification process" jsou často používány jako ekvivalenty a překlad "status attainment process" jako "proces dosahování sociálního statusu" by text někdy zbytečně komplikoval, volím někdy kratší ekvivalent "stratifikační proces". Pozn. překl.

2. Věcné a teoretické otázky

2.1. Transformace východní Evropy

V průběhu let 1989-1990 prodělal stratifikační systém východní Evropy hluboké kvalitativní změny. Vyjádřeno konvenční terminologií: sociální systémy východní Evropy se změnily z komunistických v postkomunistické, nebo v potenciálně demokratické a kapitalistické systémy západního typu.

Během čtyřiceti let komunistických režimů byly sociální systémy východní Evropy charakteristické: a) téměř kompletním státním vlastnictvím produktivního kapitálu³, b) monopolem jediné politické strany legitimizovaným ideologií marxismu-leninismu, c) hierarchií sociálních pozic, ve které byl vzestup nebo sestup určen politickým kapitálem (tj. členstvím ve straně) případně kulturním kapitálem (tj. vysokým vzděláním)⁴. K tomu, aby se jedinec dostal na vrcholek této hierarchie, musel prokázat oddanost vládoucí politické ideologii (zpravidla vstupem do komunistické strany) a získat vysokoškolský diplom.

Od léta 1989 se tento systém rozpadá. V rodící se postkomunistické formaci je povoleno soukromé vlastnictví výrobních prostředků, byl vytvořen politický systém založený na existenci více stran a mění se podstatně i sociální hierarchie. Ale povaha této nové sociální struktury zatím není exaktně poznána. Je ovšem jasné, že "politický kapitál" ztratil centrální úlohu v rekrutaci elity a že význam ekonomického kapitálu se naopak zvětšuje. Role kulturního kapitálu však zatím není jasná. Zdá se, že přinejmenším v současné době kulturní kapitál zůstává nejdůležitější determinantou obsazení pozice v současné elitě, ale zda to bude platit i v budoucnosti, není jisté.

Podobné změny se odehrávají rovněž v populaci obecně. Ačkoli lze těžko předpokládat, že události roku 1989 otočily zaměstnaneckou strukturu⁵ naruby (ve skutečnosti většina lidí nutně zůstává na místech, kde byli před rokem 1989), existuje určitá evidence o zmenšování bariéry příležitostí. Za prvé byla otevřena cesta k podnikání, a to v nebyvalé míře. Za druhé, politická kritéria a konexe, dříve

³) V původním textu se často pro "kapitál" používá termínu "asset", přičemž termín kapitál je zpravidla rezervován pro ekonomický kapitál, jehož využívání přináší zisk, zatímco termínu "asset" je používáno v obecnějším významu jako jakékoli "aktivum", hodnota atd. V naší odborné literatuře i ve světové sociologické produkci je běžné i v těchto obecnějších případech používáno termínu "kapitál" (kulturní kapitál, politický kapitál atd.). Pozn. překl.

⁴) Při popisu sociální struktury rozlišujeme tři typy kapitálů: politický, kulturní a ekonomický (přičemž politický kapitál je jen specifickou formou sociálního kapitálu - viz níže). Podobně jako Bourdieu konceptualizujeme sociální strukturu jako "prostor" tvořený distribucí těchto tří kapitálů. V tomto kontextu je možné definovat sociální strukturu komunistické společnosti v pojmech dvou typů kapitálů: politických a kulturních. Naopak, sociální struktura plně vyvinuté kapitalistické společnosti je definována interakcí ekonomického a kulturního kapitálu.

⁵) Termínu zaměstnanecká struktura zásadně používám jako českého ekvivalentu pro "occupational structure", tedy struktury pracovních míst. Termín "profesní struktura" si nechávám v rezervě pro označení struktury profesí, bez ohledu na jejich výkon na určitých

důležité determinanty přístupu ke vzdělání, byly odstraněny. Lze tedy předpokládat, že v distribuci vzdělanostních příležitostí se ve větší míře prosazují meritokratická kritéria. Za třetí, s rostoucí orientací ekonomiky na trh lze očekávat, že se prohloubí tržní charakter alokace do zaměstnaneckých pozic. To může vyústit v rozsáhlejší intragenerační mobilitu také ve zvětšení relativních mzdových rozdílů mezi zaměstnaneckými pozicemi.

Tyto na první pohled zřejmé a očekávané změny však nejsou zatím prozkoumány a pochopeny. Například členství ve straně jako takové již evidentně není žádným kapitálem, nicméně členové strany (resp. bývalí členové) by se mohli znovu objevit mezi příslušníky nových elit. Jak by se to mohlo stát? Abychom to objasnili, pokračujeme krátkým přehledem dvou kompetitivních teorií rekrutace elit v nedávné době zformulovaných ve východní Evropě (teorie "reprodukce elit" a teorie "cirkulace elit"). Současně se budeme zabývat dvěma hlavními teoriemi vysvětlujícími proces dosahování sociálního statusu. Tyto dva více méně oddělené bloky sociologické produkce - tj. na jedné straně práce zabývající se rekrutací elit ve východní Evropě, na druhé straně práce týkající se stratifikačního procesu - se podle našeho názoru zabývají jedinou centrální teoretickou otázkou: *jak mnoho a jakými způsoby systémové charakteristiky (institucionální uspořádání společnosti) působí na systém sociální stratifikace a na vzorce sociální mobility.*

2.2. Kompetitivní teorie rekrutace elit v postkomunistické východní Evropě

Teorie reprodukce elit. Teorie reprodukce elit byla formulována nezávisle několika autory. Elemer Hankiss [1989a, 1989b] byl první, kdo tvrdil - a toto tvrzení bylo téměř politickým doporučením - že transformování staré nomenklaturní elity v novou vlastnickou buržoazii může garantovat nejbezpečnější a pravděpodobně nejpokojnější přechod od komunismu ke kapitalismu. Argumentuje tím, že z hlavních odpůrců tržních reforem se tímto způsobem stávají spojenci v jejich uskutečňování⁶. V průběhu roku 1989 Erzsebet Szalaiová [1989a, 1989b] a Jadwiga Staniszkisová [1989, 1991] publikovaly řadu statí, které v podstatě dávaly Hankissovi analyticky za pravdu, ačkoli jejich pozorování měla spíše formu kritiky než politického doporučení. Szalaiová například ukazuje, že příslušníci managementu velkých firem se v počátečních fázích postkomunistického vývoje postupně stávají vlastnickou buržoazií, a to především prostřednictvím včasných a výhodných nákupů podílů, akcií atd. Podobně Staniszkisová poukazuje na to, že transformace ve východní Evropě je "politickým kapitalismem", který je srovnatelný s postkoloniální Afrikou, kde byrokracie využívá svých politicky výhodných pozic k akumulaci soukromého vlastnictví a bohatství.

S využitím myšlenek Hankisse, Szalaiové a Staniszkisové lze blíže specifikovat teorii "reprodukce elit". Podle této teorie byla privilegia nomenklaturní elity za komunistického režimu založena v převážné míře na politickém kapitálu. V průběhu přechodu k postkomunistické éře jsou nomenklaturní kádry schopny

pracovních místech (např. lékař = profese, ředitel polikliniky = zaměstnanecká pozice). Pozn. překl.

⁶) Je důležité si uvědomit, že Hankiss svou teorii reprodukce elit formuloval před tím, než došlo ke kompletnímu zhroucení komunistického režimu.

politický kapitál konvertovat v ekonomický kapitál a vstupovat tak do třídy vlastníků. Ačkoli tedy pád komunistických režimů ve východní Evropě může přinášet změny v povaze sociální hierarchie, na nejvíce privilegovaných pozicích společnosti mohou být stále stejní jedinci. Podle této teorie je tomu proto, že ve skutečnosti neexistuje žádné omezení pro schopnost staré elity konvertovat kapitály procházející deflací na kapitály, jejichž význam roste (tj. materiální, ekonomický kapitál). Bývalá elita používá vytvořených sociálních sítí ke konverzi jednoho kapitálu na druhý. Typickým příkladem je takzvaná "spontánní privatizace" podniků. Jak v Maďarsku, tak v Polsku mají vedení podniků rozsáhlá práva rozhodovat, zda podniky ve vlastnictví státu privatizovat, za jakou cenu a komu je prodávat. Vedoucí pracovníci těchto firem, kteří svých pozic dosáhli proto, že byli oddanými členy strany, nyní prodávají podniky, které řídí, za nízké ceny západním firmám a bývalým obchodním partnerům s tichou úmluvou, že budou ponecháni na svých místech jako dobře placení manažeři, nebo že jim bude dovoleno získat za vhodných podmínek akcie těchto privatizovaných firem. Sociální síť a kontakty tak působí jako mechanismy, jejichž prostřednictvím se bývalý politický kapitál úspěšně proměňuje v ekonomický kapitál. Navíc bývalá politická elita měla i určitý kulturní kapitál, přinejmenším v té míře, jak jej zde definujeme, tj. v první řadě jako dosažené vzdělání. Pokračující nebo dokonce rostoucí význam kulturního kapitálu znamená, že jak postupně ztrácí na významu politický kapitál, příslušníci bývalé elity se ve stále větší míře opírají o svůj kulturní kapitál, aby si tak zajistili pokračování svých výhod (tomuto procesu se věnujeme níže v diskusi determinant statusu).

Cirkulace elit. Ve srovnání s "reprodukcí elit" je "cirkulační teorie" mnohem méně jasně formulovaná. I tak je zřejmé, že v politické debatě ve východní Evropě je rozšířená naděje (či obava?), že během hluboké změny režimu - nikoli bez podobnosti s rokem 1948 či 1949 - bude radikálně transformována i elita. Ostatně je možné, že jedinci (nebo spíše jejich děti), kteří ztratili moc a privilegia s příchodem komunistického režimu se nyní po čtyřiceti letech dostávají opět k moci. V Maďarsku, například, předseda vlády Antall je synem náměstka ministra vnitra pod admirálem Horthym. Jeho hlavní ekonomický poradce, Count Bethlen, je synovcem Istvana Bethlena, konzervativního předsedy vlády z dvacátých let, který po druhé světové válce zemřel v sovětském vězení.

Za touto spíše anekdotickou evidencí jsou přinejmenším určité zárodky teorie cirkulace elit. Ivan Szelenyi a spoluautoři knihy o socialistických podnikatelích [1988] ve snaze nalézt sociální původ nové podnikatelské třídy navrhuji teorii "přerušeného zburžoazňování". Základní moment této teorie spočívá v tvrzení, že proces "zburžoazňování" (embourgeoisement), který byl ve východní Evropě přerušen okolo roku 1949, se znovu obnovuje na konci sedmdesátých let. Jakmile se objevují nové podnikatelské příležitosti, původní podnikatelé, kteří byli během socialistické epochy schováni na "parkovacím orbitu", se znovu vracejí na scénu a navazují přerušenou trajektorii zburžoazňování společnosti. Mají proto, jak ukážeme dále, akumulované schopnosti v podobě *specifických* dimenzí kulturního kapitálu.

Tato teorie byla dále rozvinuta a empiricky ověřována maďarskými výzkumy nové maloburžoasie. Po určitém rozšíření může být zobecněna na otázky týkající se rekrutace elit v současné době. Takto rozšířená teorie "cirkulace elit" argumentuje tím, že konverze kapitálů je obtížná a často neúspěšná. Proto lze se změnou sociální formace očekávat rozsáhlou sestupnou mobilitu u nositelů kapitálů, které byly hlavními determinanty pozice v elitě předchozího režimu. Během přechodu od kapitalismu ke komunistickému režimu byla bývalá podnikatelská a obchodní elita téměř zničena emigrací nebo ukrytím na "parkovací orbit", pokud nebyli její příslušníci zcela proletarizováni. Pouze těm nejúspěšnějším příslušníkům bývalé podnikatelské elity se podařilo transformovat jejich ekonomický kapitál v kulturní kapitál a zachytit se tak na některé z nižších úrovní nové elity. V kontextu této teorie bychom mohli očekávat, že během přechodu k postkomunismu ti členové elity, jejichž privilegia byla založena pouze na politickém kapitálu, budou z elity odstraněni a že pouze několik z nich uspěje při konverzi jejich politického kapitálu v ekonomický. Teorie "cirkulace elit" tedy teorii jejich reprodukce neodmítá, spíše ji blíže specifikuje.

Zatímco reprodukční teorie spíše podceňuje omezení kladená konverzi jednoho typu kapitálu na druhý a očekává, že členové elity se udrží na svých místech i během hlubokých změn v sociální struktuře, cirkulační teorie se zaměřuje právě na tato omezení a bariéry. Ačkoli tedy cirkulační teorie anticipuje určité konverze kapitálů, predikuje v elitě i mimo ni velké změny související s kvalitativní změnou, kterou východní Evropa na konci osmdesátých let prochází.

2.3. Teorie podobností a diferencí v režimech sociální mobility

Mezi demograficky orientovanými sociology zabývajícími se sociální stratifikací a sociální mobilitou se vede debata, paralelní té, na kterou jsme upozornili v předchozím přehledu dvou teorií formování nových elit. Ačkoli tato diskuse se koncentruje na otázku, zda všechny průmyslově vyspělé společnosti (a snad i všechny společnosti bez ohledu na stupeň industrializace) mají podobné mobilní režimy a sdílejí podobný stratifikační proces, ve skutečnosti se vede spor o to, jakou roli hrají systémové charakteristiky (sociálně politická struktura společnosti)⁷.

Stejná sociální fluidita a stejný vzorec dosahování sociálního statusu. Důležitý proud v literatuře věnované zaměstnanecké mobilitě a dosahování sociálního statusu vychází z toho, že stratifikační systémy všech industriálních zemí jsou v zásadě shodné. Relativní status zaměstnání je v podstatě invariantní v čase i v prostoru [Treiman 1977; Ganzeboom, De Graaf, Treiman 1988]; vzorce čisté (cirkulační) intergenerační mobility jsou rovněž invariantní, přinejmenším v industriálních zemích [Featherman, Jones, Hauser 1975; Hauser et. al. 1975a, 1975b; Erikson, Goldthorpe 1987a, 1987b] a proces dosahování sociálního statusu je

7) Jedním z projevů nedostatku teoretické vyjasněnosti je například to, že někteří z hlavních účastníků diskuse, jako například Goldthorpe a Treiman se přiklánějí na obě strany, někdy i v jedné stati, viz např. [Erikson, Goldthorpe 1987a, 1987b; Ganzeboom, Luijckx, Treiman 1989; Goldthorpe 1985; Treiman 1970, 1989a, 1989b; Treiman, Peng 1989; Treiman, Yip 1989].

v industriálních zemích zhruba stejný a je charakteristický tím, že dominantní determinantou dosažení zaměstnanecké pozice (occupational attainment) je dosažené vzdělání, tzn. že mezigenerační transfer zaměstnaneckého statusu (occupational status) se uskutečňuje v mnohem větší míře nepřímo, tj. prostřednictvím vzdělání [Treiman, Yip, 1989].

Teoretický výklad podobnosti vzorců mezigenerační mobility a stratifikačního procesu mezi zeměmi poskytují mimo jiné Treiman a Peng [1989]. Argumentují tím, že v průmyslově vyspělých zemích funguje vzdělání vůči zaměstnaneckému systému jako hlavní třídící mechanismus: jedinci s nejvyšším vzděláním dosahují rovněž nejvyšších zaměstnaneckých pozic. Klíčovým problémem tedy je vysvětlit rozdíly v dosaženém vzdělání. Ačkoli ve školním úspěchu hraje značnou roli tzv. "náhodná komponenta", systematická komponenta spjatá s rodinným původem je rovněž považována za významnou. Ačkoli dosažení zaměstnanecké pozice je v první řadě závislé na kulturním kapitálu (konkrétně na vzdělání), pro určitá povolání (odborníci s vlastní praxí, specifické podnikatelské profese, farmáři), pro jejichž výkon jsou nezbytné specifické materiální či ekonomické podmínky, je přímé mezigenerační dědění zaměstnanecké pozice významné. Navíc je známo, že pro obsazení určitých zaměstnaneckých pozic je důležitý i "sociální kapitál" (jehož specifickou odrůdou je "politický kapitál"). Vzhledem k tomu, že existuje těsný vztah mezi zaměstnaneckou pozicí a kulturním, materiálním (ekonomickým) a sociálním (či politickým) kapitálem, je evidentní, že bude fungovat systematický vztah mezi zaměstnáním rodičů a vzděláním a zaměstnáním dětí. Kromě toho, kulturní kapitál (resp. poznávací schopnosti a získané sociální "dovednosti") je značně zobecnitelný. Jedinci s vyšším vzděláním budou tedy mít větší schopnost se adaptovat na nové podmínky a budou pravděpodobně úspěšnější ve využívání nových příležitostí. To má dvě důležité implikace. Předně proces dosahování sociálního statusu by neměl být ovlivněn specifickým strukturním uspořádáním společnosti, to znamená, že by měl mít více méně stejný charakter ve všech industriálních zemích. Za druhé, je pravděpodobné, že jedinci vybavení značným kulturním kapitálem nebudou ve srovnání s ostatními tolik poznamenáni dramatickými změnami sociálních systémů, například takovými, jaké se nyní odehrávají ve východní Evropě. Podobnost mezi těmito argumenty a tvrzeními reprodukční teorie elit je evidentní.

Rozdíly v mobilitních vzorcích a ve stratifikačním procesu. Analogicky k tomu, jak teorie cirkulace elit blíže specifikuje teorii reprodukce elit, existuje řada hypotéz o vlivu strukturních aspektů sociálních systémů na roli rodiny a jejích kulturních, materiálních a sociálních kapitálů ve stratifikačním procesu, aniž by hypotézu o podobnosti negovaly. Spíše ji modifikují a blíže specifikují. Tyto hypotézy je možné rozdělit do tří skupin: a) hypotézy zdůrazňující makrostrukturní rozdíly mezi sociálními systémy (například mezi průmyslově vyspělými a rozvojovými zeměmi, mezi kapitalistickými a socialistickými zeměmi atd.); b) hypotézy operující se specifickými rozdíly spojenými s idiosynkratickými historickými okolnostmi; a konečně c) hypotézy opírající se o časově omezené a krátkodobé modifikace a výkyvy mobilitních režimů a stratifikačního procesu spjaté s náhlou sociální změnou.

Z výše uvedených typů možných odchylek a jejich zdrojů jsou pro náš projekt důležité: a) distinkce mezi socialistickými a kapitalistickými zeměmi, b) hypotéza o efektu náhlé sociální změny a c) hypotéza o významu idiosynkratických rozdílů mezi zeměmi plynoucích z historických a kulturních specifíků jejich vývoje. Této poslední otázce se budeme věnovat v oddílu "Rozdíly mezi Československem, Maďarskem a Polskem". Zde se soustředíme na první dvě otázky.

Socialistické a kapitalistické společnosti (plánované a tržní systémy). Socialistické společnosti, tak jak reálně vykrystalizovaly v soudobém světě, se od kapitalistických sociálních systémů liší zejména ve dvou ohledech: a) absentuje v nich soukromé vlastnictví výrobních prostředků, b) absentuje zde trh jako základní mechanismus alokace zboží, služeb a zejména pracovní síly. Při absenci trhu se hlavním nástrojem alokace a výměny stává vliv a konexe. Dále, je-li systém centrálně řízen, což je případ soudobých nebo právě zanikajících socialistických společností, vliv a konexe závisí v první řadě na politickém kapitálu. Proto lze předpokládat, že do roku 1989 hrál ve východní Evropě politický kapitál (členství v komunistické straně, pozice ve stranické hierarchii nebo osobní kontakty se členy strany) centrální roli nejen pro získání pozice v tehdejší elitě, ale i v zajištění sociálně-ekonomických výhod obecně, tj. v zaměstnání, v dostupnosti zboží a služeb. V tržních ekonomikách nehraje politický kapitál takovou roli, protože alternativní alokační mechanismus poskytuje trh. Navíc, tržní společnosti jsou větší, pluralitnějšími společnostmi s více politickými stranami. Monolitický princip kontroly nad alokačními procesy je vyloučen. Přechod k tržně orientované společnosti a k pluralitnímu politickému systému by tedy měl nejen výrazně zmenšit úlohu politického kapitálu jako zdroje výhod, ale současně by měl vést k podstatnému zvětšení otevřenosti sociálního systému, projevující se ve vyšší *intergenerační* a *intragenerační* mobilitě.

Zavedení ekonomického kapitálu a vlastnictví jako důležitého zdroje pohybu v sociální struktuře by rovněž mělo vést ke zvětšení otevřenosti sociálního systému, neboť se tím vlastně otevírá alternativní mechanismus sociálně-ekonomického vzestupu. Kromě toho, s rostoucím významem ekonomického kapitálu a vlastnictví bude pravděpodobně spjat pokles významu kulturního kapitálu. Důvodem k tomu je to, že sociální skupiny, které budou získávat značný ekonomický kapitál nebudou nutně identické se skupinami charakteristickými značným kulturním kapitálem.

Efekt náhlé strukturální změny systému. Považujeme dále za rozumné předpokládat, že jakákoli náhlá strukturální změna vyvolá dva důležité krátkodobé efekty: a) celkový vzrůst mobility a b) nárůst významu kulturního kapitálu. Zdůvodnění celkového růstu mobility je zřejmé: je-li starý systém zdiskreditován, jeho nejvlivnější reprezentanti musí být ve svých pozicích nahrazeni jinými. To samozřejmě vede k růstu cirkulační mobility [Kelley, Klein 1981; Simkus 1981]. Pokud jde o druhé tvrzení, opírá se o velkou zobecnitelnost kulturního kapitálu, což je fakt historicky ověřený převážně marginálními sociálními či etnickými skupinami, jejichž příslušníci sdílejí názor, podobný židovskému, který říká, že lze snadno zabavit šperky, ale to, co má člověk v hlavě, zabavit nelze. Kelley a Klein [1981: 166-169]

skutečně poskytují určité důkazy ve prospěch tvrzení, že význam vzdělání pro zaujetí zaměstnanecké pozice vzrůstá právě v období revolucí.

Ačkoli právě diskutované myšlenky nabízejí dobrý základ pro predikci charakteru změn ve vzorcích sociální mobility a ve stratifikačním procesu, není vůbec zřejmé, jaký bude rozsah a hloubka těchto změn. Jednou z možností je, že univerzální efekty kulturního kapitálu budou převládat, a že zde bude pouze minimální variance v poklesu významu politického kapitálu a růstu výnamu ekonomického kapitálu jako důležitých rysů stratifikačního systému. Stejně tak je možné očekávat pouze minimální poruchy způsobené rychlou sociální transformací. Je zde ovšem i možnost, že strukturní změny budou mít rozsáhlé důsledky. Tato otázka je ovšem otevřená a odpověď na ni není možná bez analýzy empirického materiálu. Než se budeme věnovat designu navrhovaného výzkumu, považujeme za užitečné poskytnout základní přehled současného stavu poznání sociální stratifikace ve východní Evropě, neboť náš vlastní výzkum bude stavět na tom, co již bylo v tomto směru vykonáno.

2.4. Stratifikační výzkum ve východní Evropě

V posledních třiceti letech se ve výzkumu sociální stratifikace ve východní Evropě objevovala tři témata:

1. Mnohé studie identifikovaly hlavní rozdíly v mobilitních režimech mezi jednotlivými historickými periodami vývoje socialistických společností. Ačkoli není úplná shoda pokud jde o periodizaci vývoje těchto režimů, řada autorů sdílí názor, že pro "první etapu" socialistického vývoje je charakteristický značný růst mobility, který se opět zpomaluje ve "druhé periodě", tj. někdy okolo roku 1960 nebo 1970 např. [Zagorski 1978; Connor 1979; Andorka, Zagorski 1980; Simkus 1981; S. Szelenyi 1988]. To jsou ovšem závěry, které bychom mohli predikovat z naší hypotézy o efektu náhlé sociální změny^a.

2. Ačkoli většina autorů souhlasí s tím, že socialistické země mají odlišné mobilitní režimy, není shoda v tom, jaký je rozsah a povaha nerovností v těchto zemích ve *druhé periodě* jejich vývoje. Někteří argumentují, že spolu s konsolidací státně socialistických systémů začaly krystalizovat i vzorce nerovností, např. [Ossowski 1963; Bauman 1974; Kelley a Klein 1981; S. Szelenyi 1987], zatímco jiní autoři tvrdí, že se v těchto společnostech dále prohlubovala statusová inkonzistence [Machonin 1970; Matejko 1971; Wesolowski 1981; Kolosi 1984; Boguszak, Gabal, Matějů 1989; Matějů 1990b].

3. V sociologické literatuře východoevropských zemí rovněž probíhala diskuse o relativním významu strukturní a cirkulační mobility, a to jak z hlediska historického vývoje, tak z hlediska rozdílů mezi jednotlivými zeměmi. Již jsme se zde zmínili o hypotéze "stejně sociální fluidity" (common social fluidity) známé

^a) Autoři projektu zde v zájmu zobecnění neuvádějí fakt, že československé analýzy poskytují v tomto smyslu nejméně přesvědčivé důkazy (viz např. [Boguszak 1990; Boguszak, Matějů, Peschar 1990]). Je to tím, že Československo, na rozdíl od Maďarska a Polska, vstupovalo do periody "socialismu" jako průmyslově vyspělá země, to znamená, že zde nedocházelo ke koincidenci sociální a politické změny s rozsáhlou industrializací. (Pozn. překl.)

rovněž pod názvem FJH hypotéza (podle jmen jejích autorů: Featherman, Jones a Hauser). Tato hypotéza v podstatě říká, že po kontrole rozdílů v marginálních distribucích se vzorce cirkulační mobility (neboli sociální fluidity) mezi zeměmi navzájem neliší a jsou navíc v čase stabilní, viz [Featherman, Jones, Hauser 1975]. Mezi prvními, kteří nabídli empirickou evidenci ve prospěch platnosti této hypotézy pro východoevropské země byl Walter Connor [1979]. Brzy jej následovali další, např. [Andorka, Zagorski 1987; Hauser, Grusky 1988; Boguszak 1990]. Nicméně výsledky analýz nejsou rozhodně jednoznačné a někteří autoři, jako například Slomczynski a Krause [1987], platnost FJH hypotézy popírají. Většinou má tato kontroverze technický charakter (viz např. [Sobel, Hout, Duncan 1986; Slomczynski, Krause 1987; Hauser, Grusky 1988]) a nemáme v úmyslu se jí v této podobě účastnit. Nicméně, jak jsme již naznačili výše, za těmito metodologickými spory jsou skryty teoretické problémy jasně spjaté s naším zájmem jak o obecné mobilitní vzorce, tak o vzorce rekrutace elit.

Otázka rozdílů mezi mobilitními režimy má bezprostřední vztah k předmětu našeho zájmu. Jak jsme uvedli výše, téměř všichni autoři zabývající se mobilitou ve východní Evropě souhlasí s tím, že velké strukturální změny v ekonomikách těchto zemí v první periodě jejich vývoje byly zdrojem relativně značného růstu mobility. Zmenšování zemědělského sektoru vedlo k zániku mnoha pracovních míst v zemědělství, zatímco státní aparát expandoval a vytvářel mnoho pracovních míst v administrativě (viz např. [Andorka 1976b; Simkus 1981; Andorka 1983; Simkus 1984; S. Szelenyi 1988]). Někteří autoři ovšem připomínají, že tyto strukturální změny v ekonomice nebyly pouze výsledkem "industrializačních imperativů", ale rovněž důsledkem politických změn (viz např. [Simkus 1981, 1984; Kelley, Klein 1981; S. Szelenyi 1984]). V průběhu socialistické revoluce byla téměř eliminována zaměstnanecká kategorie "samostatných" a naopak byly vytvořeny byrokratické aparáty, a to mnohem rozsáhlejší než v zemích s tržními ekonomikami.

V průběhu přechodu od komunismu k postkomunismu očekáváme, že dojde k analogickým strukturálním změnám. Podíl "samostatných" se opět zvýší a byrokratický aparát bude redukován. Jen letmý pohled na probíhající změny nás vede k přesvědčení, že v období rychlé proměny sociálních systémů ve východní Evropě nemohou mít strukturální změny jiný význam. Je-li tomu tak, můžeme formulovat dvě vzájemně spjaté hypotézy:

1. Je pravděpodobné, že v průběhu přechodu k postkomunismu se objeví třetí mobilitní režim, odlišný od obou předchozích (tj. od mobilitních režimů první a druhé periody vývoje státního socialismu). Bude to režim vyznačující se jak *typem* mobilitních vzorců mobility, tak *intenzitou* mobilitních pohybů. První empirickou evidenci ve prospěch této hypotézy poskytuje ve své studii Szonia Szelenyiová [S. Szelenyi 1988].

2. Z důvodů, které jsme diskutovali výše, očekáváme, že tento třetí mobilitní režim bude charakteristický velkou cirkulační mobilitou. Během prvního mobilitního režimu došlo v důsledku celkového zvětšení počtu pozic v tvořící se elitě k vzestupné mobilitě z dělnických a rolnických pozic, aniž bývalí příslušníci elity nutně museli projít hlubokou sestupnou mobilitou [Andorka 1983]. Nadcházející třetí mobilitní režim bude ovšem ovlivněn tím, že počet pozic v nové elitě se ne-

bude zvyšovat, ale spíše snižovat. Za těchto podmínek jakýkoli mobilitní vzestup bude muset být provázen mobilitním sestupem, tedy výměnou mezi "elitní" a "ne-elitní" pozicí. Navíc, jak jsme rovněž ukázali výše, určitá část vzestupné mobility se pravděpodobně objeví v důsledku revalvace jednoho z kapitálů a devalvace jiného.

Diskuse k otázce statusové inkonzistence a statusové krystalizace má rovněž určitý vztah k otázce povahy rekrutace elit ve východní Evropě. Podle první formulace teorie statusové inkonzistence [Machonin 1970] nebylo možné, aby u vzestupně mobilních dělníků nebo rolníků bezprostředně po socialistické transformaci došlo ke krystalizaci statusové pozice. Bylo tomu proto, že v novém socialistickém sociálním systému získali moc a privilegia zejména v důsledku pozitivní třídní diskriminace a neměli dostatečně vysoké vzdělání na to, aby mohli být plně inkorporováni do nové elity. Současně někteří členové původně privilegované a vzdělané střední třídy prošli sestupnou mobilitou a byli tak situováni do podobné statusové inkonzistentní pozice. Byli samozřejmě schopni udržet si svůj kulturní kapitál a z něho čerpat určitý status. Současně se ovšem zhoršila jejich pozice v distribuci ekonomických odměn a na škále politického vlivu. Na politické dimenzi nerovností se proto nakonec umístili velmi nízko. Z toho nakonec vyplývá, že přinejmenším během první periody socialistického vývoje, kdy pozice v nové elitě byly obsazovány novou garniturou jedinců, vznikala určitá statusová inkonzistence.

Tamás Kolosi [1983, 1984] popisuje jiný typ statusové inkonzistence objevující se během druhé periody socialistického vývoje. Tvrdí, že privilegia staré nomenklaturní elity se začala v Maďarsku relativně zmenšovat spolu s tím, jak se ve druhé ekonomice začala rodit nová elita bohatých. Tato elita získala značný ekonomický kapitál a vyznačovala se luxusním životním stylem. Ovšem na druhé straně tato nová elita bohatých nemohla v rámci socialistického režimu vykonávat politický vliv a tudíž zaujímal inferiorní pozici v politické dimenzi nerovností. Kolosi takto vlastně popisuje počátek "třetí fáze" socialistického vývoje, ve které se v důsledku transformace komunistického systému v postkomunistický objevuje nová dimenze statusové inkonzistence.

Na vysokou statusovou inkonzistenci jako jeden ze základních systémových rysů společností ovládaných redistribucí (ekonomickou i sociální) upozorňují Boguszak, Gabal a Matějů [1990]. Podle jejich názoru je redistribuce základním systémovým rysem komunistických ekonomik i jejich sociálních systémů. Redistribuce nejen nahrazuje tržní mechanismy, ale současně je nástrojem realizace ideologického postulátu "rovnosti podmínek", který je protikladem liberálního principu "rovnosti příležitostí". Statusová inkonzistence je pak nutným důsledkem redistribuce, neboť státní aparát intervenuje do všech alokačních procesů a narušuje případnou krystalizaci statusové hierarchie. Proces rozkladu sociálního systému způsobený růstem inkonzistence nazývají "destratifikací". Matějů [1990b] považuje "destratifikaci" za proces měknutí meritokratické a univerzalistické páteře sociálního systému, přičemž počátek tohoto procesu vidí již v první periodě a tvrdí, že s jeho důsledky se tyto společnosti budou potýkat i v průběhu postkomunistické transformace.

Nicméně většina studií zdůrazňuje, že statusová inkonzistence je pravděpodobně největší v první a ve třetí fázi vývoje socialistických systémů,

tj. v obdobích, kdy se tyto systémy ujímají vlády a potom až když zanikají. Je možné, že uprostřed jejich historického vývoje, kdy se politické systémy stabilizovaly, začala statusová hierarchie krystalizovat.

2.5. Rozdíly mezi Československem, Maďarskem a Polskem

Sociální struktury tří zemí, jež jsou v centru naší pozornosti, se v sedmdesátých a osmdesátých letech nevyvíjely úplně stejně. To se samozřejmě muselo projevit v odlišnosti jejich stratifikačních systémů. Abychom mohli formulovat hypotézu týkající se rozdílů mezi stratifikačními systémy těchto zemí, je třeba alespoň v krátkosti diskutovat rozdíly ve vývoji těchto systémů.

V průběhu šedesátých let všechny tři země vstoupily do fáze sociálních a ekonomických reforem. Ačkoli tyto reformy byly vyvolány uvolněním za Chruščovovy éry, pokračovaly i po jeho pádu. Rok 1968 byl ovšem bodem obratu. Během tohoto roku bylo reformní hnutí v Československu udušeno vpádem vojsk Varšavského paktu a v Polsku bylo přemoženo vnitřními politickými silami. Maďarské reformní hnutí bylo rovněž během sedmdesátých let ohroženo, ale podařilo se jej udržet v pohybu, i když se v důsledku vnějších tlaků a působením vnitřní byrokracie zpomalilo.

Pro situaci v Maďarsku měl pomalý ale nepřerušovaný reformní proces probíhající posledních 20-25 let dvě důležité konsekvence. Předně se byrokratická nomenklaturní elita postupně profesionalizovala. Po roce 1965 se maďarský režim odhodlal vědomě obsadit rozhodující pozice v řízení kompetentními jedinci. Proto v roce 1984 mělo podle výzkumu provedeného Centrálním statistickým úřadem v Maďarsku 85 % z 15 000 vládních a ekonomických činitelů adekvátní univerzitní diplom. Dále, v Maďarsku byl umožněn rozvoj polosoukromého sektoru a dvojí ekonomiky. Takže byla vlastně vytvořena dvojí sociální struktura, v jejímž rámci byla byrokraticky založená sociální hierarchie doplněna o druhou hierarchii, a to tržně orientovanou. To znamená, že zde byly dvě alternativy pro sociální vzestup: postup byrokratickým systémem nebo úspěch na trhu. Tato situace byla politicky výhodná, neboť to vedlo k difúzi sociálních konfliktů a k určitému podlomení politické opozice. V důsledku toho se zde nezformovala vážná opoziční elita. Až do nedávné doby byla opozice na maďarské politické scéně malou a marginální skupinou.

Díky těmto okolnostem nebyla předchozí maďarská elita tak zdiskreditovaná, jako tomu bylo ve zbývajících dvou zemích. Ve skutečnosti její příslušníci sami hráli důležitou roli v likvidaci politického systému v průběhu let 1988-1989 a rovněž se jim, více než jejich protějškům v Československu a v Polsku, dařilo nalézt privilegované pozice v tržní ekonomice, buď v roli expertů nebo dokonce podnikatelů. Proto očekáváme, že: a) v Maďarsku si v nové formující se elitě příslušníci staré elity udrží větší podíl pozic než ve zbývajících dvou zemích a b) že z těch, kteří nezůstanou příslušníky *politické* elity, přejde v Maďarsku do jiných elit nebo do vyšších statusových pozic relativně více jedinců než v Československu a v Polsku.

Pokud jde o Československo, zde byla elita mnohem méně profesionalizována než v Maďarsku a v důsledku kolaborace s okupanty roku 1968 byla

hluboce zdiskreditována. Protože stranická oddanost zůstávala hlavním kritériem pro rekrutaci elity, lze předpokládat, že v této elitě byl mnohem větší podíl jedinců bez regulérního vysokoškolského vzdělání než v Maďarsku a v Polsku. Jako důsledek těchto dvou faktů očekáváme větší mobilní odliv z politické elity v Československu než ve zbývajících dvou zemích a rovněž mnohem menší pravděpodobnost toho, že sestupující členové politické elity se zachytí v některé jiné elitě (kulturní, podnikatelské) nebo v některé z vyšších statusových skupin. Nová elita se bude rekrutovat ze skupiny mladých odborníků (professionals), kteří byli za předchozího režimu buď apolitici nebo členy opozičních hnutí. S velkou pravděpodobností do ní vstoupí někteří z příslušníků bývalé elity, kteří byli ze svých pozic odstraněni po roce 1968. Nicméně vzhledem k tomu, že v Československu situace před rokem 1989 nedovolovala formování zkušené a profesionálně vyspělé opozice, nelze vyloučit možnost, že zde budeme svědky určité nestability politické elity. Proto, budeme-li provádět šetření v roce 1992, je možné, že relativně vysoký podíl příslušníků elity v té době nebudou tvořit ti, kteří se jimi stali v roce 1989. U zbývajících dvou zemí bude pravděpodobně kontinuita v obsazení pozic elity poněkud větší.

Polsko se nachází kdesi uprostřed mezi Československem a Maďarskem. Ačkoli polská byrokracie v roce 1968 potlačila reformní hnutí a byla úspěšnější než maďarská antireformní byrokracie pokud jde o zablokování dalších reforem, režim se přece jen s určitým úspěchem pokusil otevřít vůči technokratické inteligenci. Někteří profesionálně školení technokraté se připojili k reformnímu hnutí, a to obecně zvýšilo kompetenci polské elity, zejména ve srovnání s Československem. Přesto však proces delegitimizace režimu šel v Polsku dále než v Maďarsku. Jedním z důvodů může být právě to, že sociální struktura v Polsku zůstala v mnohem větší míře ovládána jedinou byrokratickou hierarchií a že tudíž mezi mocenskou elitou a zbytkem společnosti se prohluboval konflikt. Zatímco druhá ekonomika a otevření "druhé cesty" k úspěchu na trhu v Maďarsku depolitizovalo a demobilizovalo maďarskou společnost, polská společnost byla mnohem více orientována na kolektivní protest. Během téměř dvou desetiletí tohoto kolektivního protestu se zformovala kontraelita s určitou politickou a technickou kompetencí, připravená převzít moc. Hluboce zakořeněná delegitimizace polského režimu ovšem učinila technokraty spolupracující s režimem podezřelými, to znamená, že přinejmenším v krátkodobější perspektivě budou pravděpodobně nuceni pozice v elitě opustit. Za těchto podmínek lze očekávat, že i v Polsku dojde na nejvyšších místech sociální hierarchie ke značné "cirkulaci".

Shrme-li předchozí rozbor, lze říci, že šance maďarské staré elity konvertovat svá byrokratická privilegia ve výhodné postavení na trhu jsou nejvyšší. Proto analýza situace v Maďarsku pravděpodobně poskytne silnou podporu reprodukční teorii elit. Jak v Československu, tak v Polsku očekáváme, že v průběhu postkomunistické transformace dojde k větší cirkulaci mezi původní elitou a skupinami z rekrutace elity původně vyloučených. Konsekvantně v těchto dvou zemích, i když pokaždé z poněkud jiných důvodů, lze očekávat větší podporu cirkulační teorii. Vzhledem k tomu, že v Československu byla stará elita nejvíce zasažena nomenklaturní selekcí a byla tedy profesionálně nejméně kompetentní,

dojde u ní s největší pravděpodobností ke značné sestupné mobilitě. V Polsku sice nomenklaturní selekce nebyla tak rigidní, ale během dvou posledních desetiletí se zde úspěšně formovala kontraelita, která pravděpodobně starou elitu vystřídá.

Dosud jsme soustředili pozornost na výměnu mezi elitami a zbytkem populace. Stejně tak ovšem očekáváme rozdíly v mobilních vzorcích v populaci obecně. Mnohé z těchto rozdílů bude možné připsat specifickým rysům vývoje těchto zemí pokud jde o rozsah a význam druhé ekonomiky a legálních či pololegálních soukromých ekonomických aktivit. V Maďarsku například dvě třetiny ekonomicky aktivních získávaly další příjem ze soukromých ekonomických aktivit a 10-20 procentům všech ekonomicky aktivních poskytovaly vedlejší soukromé ekonomické aktivity větší příjem než jejich zaměstnání ve státním sektoru. V Československu byla druhá ekonomika rozvinuta podstatně méně, Polsko pak opět v tomto směru zaujímal pozici uprostřed mezi Československem a Maďarskem.

Fakt, že Maďarsko má již dvě desetiletí zkušenosti s druhou ekonomikou, by mohl mít závažné důsledky pro pravděpodobnost úspěchu při pokusu o přechod k tržnímu kapitalismu. Maďarsko má více jedinců s vlastní podnikatelskou zkušeností než jakákoli jiná země v daném regionu. Proto zde očekáváme rychlejší růst malých soukromých firem než v Československu nebo v Polsku. Rovněž očekáváme, že tito drobní podnikatelé se budou rekrutovat zejména z těch, kteří v posledním dějství socialistického režimu udělali zkušenost ve druhé ekonomice.

3. Design výzkumu a analýz

3.1. Výběry

Abychom mohli právě formulované hypotézy testovat, plánujeme provedení analýz na dvou úrovních: a) analýza změn ve vzorcích sociální mobility v celé populaci; b) analýza rekrutace do nové elity. K tomu musíme provést vlastní sběr dat. Počítáme ovšem i s reanalýzou již existujících dat.

Sběr nových dat. V každé ze tří zemí budeme realizovat šetření na třech výběrových souborech:

- 1) stratifikovaný výběr 10 000 jedinců z populace starší 20 let, s rovnoměrným zastoupením jedinců bez vysokoškolského vzdělání a s vysokoškolským vzděláním;
- 2) výběrový soubor 2 500 členů komunistické strany z období před rokem 1989;
- 3) výběrový soubor 1 000 jedinců - podnikatelů v soukromém sektoru.

Z těchto výběrů celkem získáme čtyři analytické soubory:

- 1) výběrový soubor z celé populace, získaný převážením prvního výběrového šetření tak, aby distribuce vzdělání v tomto souboru odpovídala jeho distribuci v populaci starší 20 let;
- 2) výběrový soubor jedinců s vysokým kulturním kapitálem - tj. vzdělanější část ze šetření celé populace;
- 3) výběrový soubor osob s politickým kapitálem před rokem 1989 - výběrový soubor členů strany před rokem 1989;

4) výběrový soubor jedinců s ekonomickým kapitálem v novém režimu - výběrový soubor reprezentantů firem v privatizovaném sektoru.

Data z již provedených šetření. V každé ze tří zemí bylo v průběhu osmdesátých let provedeno šetření sociální struktury a mobility (v Československu v roce 1984, v Maďarsku v roce 1986 a v Polsku v roce 1987). V každém z případů byl některý z členů našeho týmu buď přímo vedoucím některého z těchto výzkumů, nebo na šetření alespoň participoval. Z tohoto důvodu počítáme s tím, že data z těchto výzkumů budou pro tento projekt dostupná.

Design výzkumu - vysvětlující poznámky.

1. Mnohé z formulovaných hypotéz se týkají populace obecně. Proto výběrové šetření provedené na souboru reprezentujícím celou populaci je nezbytným krokem výzkumu. Protože je pravděpodobné, že změny roku 1989 měly největší vliv na ty, kteří svoje kariéry teprve začínali, chceme provést srovnání jedinců na počátku profesionálních drah před rokem 1989 a po něm. Toho můžeme dosáhnout tím, že provedeme analýzy na identických věkových kohortách (tj. např. 25-30 let) ve dvou výzkumech, na jednom z poloviny osmdesátých let, na druhém provedeném v roce 1992.

2. Výběrové šetření reprezentující celou dospělou populaci má rovněž zachytit efekt transformace roku 1989 na kariéry těch, kteří již byli v té době profesionálně stabilizováni. K tomu potřebujeme analyzovat data o životních drahách. Budeme tak schopni zjistit, které zaměstnanecké skupiny (definované řekněme zaměstnaneckou pozicí v roce 1988) byly nejvíce schopny využít nových příležitostí objevujících se po roce 1989. Obecněji, budeme schopni zjistit, jaký druh profesionální zkušenosti usnadnil nebo naopak ztížil získání určité pozice v novém systému.

3. Tři speciální výběrové soubory (výběr osob s vysokoškolským vzděláním vzniklý nadreprezentací držitelů vysokoškolských diplomů ve výzkumu populace, soubor členů komunistické strany z období před rokem 1989, a soubor reprezentantů soukromých firem v roce 1993) budou vytvořeny tak, aby umožnily detailní analýzu efektu sociálních změn na skupiny populace charakteristické specifickými kapitály: kulturním, politickým a ekonomickým.

Výběrový soubor osob s vysokoškolským vzděláním. Naše důvody pro nadreprezentaci osob s vysokoškolským vzděláním jsou v podstatě dva. Předně v zemích východní Evropy, kde podíl držitelů vysokoškolských diplomů je relativně malý, je vysokoškolské vzdělání dobrým operacionálním indikátorem kulturního kapitálu jedince. Za druhé, tato část populace je hlavním zdrojem, z něhož se rekrutuje nová elita - to platí nejen pro kulturní elitu, ale rovněž pro elitu politickou a ekonomickou. V rámci tohoto většího souboru osob s nejvyšším vzděláním (N = 5 000) by se nám mělo podařit nalézt dostatečný počet příslušníků nové elity, definované přirozeně ještě dalšími kritérii. Rovněž bychom tímto způsobem kompenzovali nedostatky zbývajících dvou speciálních výběrů.

Výběrový soubor členů strany před rokem 1989. Jak jsme již poznamenali v teoretické diskusi, centrální otázkou našeho výzkumu je, zda předchozí politická elita byla schopna postavit se na vlastní nohy a obsadit nové a významné pozice po-

tom, kdy členství v komunistické straně ztratilo svoji legitimizující funkci. Abychom mohli na tuto otázku odpovědět, potřebujeme reprezentativní výběrový soubor předchozí politické elity, zvláště pak těch, kteří získali své pozice ve starém režimu výhradně na bázi politického kapitálu. Existují v podstatě tři způsoby, jak takový výběrový soubor pořídit. Mohli bychom provést výběr z nomenklaturních seznamů, tj. ze seznamů vyšších funkcionářů komunistické strany, státních úředníků a ekonomické byrokracie. V Maďarsku například bylo v roce 1984 provedeno Centrálním statistickým úřadem šetření 30 000 takto definovaných osob. Mohli bychom se pravděpodobně opírat i o omezenější seznamy, například o speciální telefonní seznamy, které sloužily pouze centrálním institucím. Konečně je zde možnost provést výběr ze všech členů komunistické strany. V zemích střední Evropy okolo 10 % dospělé populace byli členové strany a jako takoví měli podstatně větší šanci než nestraníci být rekrutováni do klíčových pozic. Pokud jde o výběr osob s politickým kapitálem, preferujeme tento způsob výběru ze dvou důvodů. Předně je to způsob konzistentní s naší teorií, která tvrdí, že charakteristiky, které otevírají cestu k pozicím spojeným s velkou autoritou se při přechodu od jednoho režimu ke druhému mění. Abychom tuto teorii mohli testovat, potřebujeme výběrový soubor definovaný nikoli již drženými pozicemi, ale právě charakteristikami (kapitály), které mobilitu do těchto pozic umožňují, nebo umožňovaly v minulosti. Za druhé, ačkoli je pravda, že velký podíl členů strany nikdy nedosáhl žádných klíčových pozic, neexistují mezinárodní komparativní analýzy, které by se zabývaly rolí členství v komunistické straně ve stratifikačním procesu a v dosahování sociálního statusu. Pokud se nám podaří realizovat výběr členů strany z období před rokem 1989, naše analýza přispěje k vysvětlení dynamiky výměn mezi elitami a zbytkem populace, a přitom může navíc přispět i k pochopení stratifikačního procesu v populaci obecně.

Ačkoli by bylo žádoucí mít k dispozici data z výběru "nové politické elity", z hlediska extrémní fluidity současné situace to není jednak možné a ani by to nebylo praktické. Vzhledem k tomu, že ti, kteří byli na klíčových pozicích před rokem 1989, měli, jak předpokládáme, většinou vysokoškolské vzdělání, náš výběr osob s vysokoškolskými diplomy by v zásadě měl některé z členů tehdejší "špičky" zachytit. To by ovšem mělo platit i pro současnost. Jedním z důvodů, proč navrhuje tak velký výběr osob s vysokoškolským vzděláním, je i náš předpoklad, že v tomto výběru se octne dostatek jedinců, kteří jsou na nejvyšších pozicích v současné době.

Výběrový soubor podnikatelů. Třetí skupinou, kterou je třeba zachytit jsou ti, kteří disponují značným ekonomickým kapitálem, tj. vlastníci výrobních prostředků. Protože tyto osoby se takto definovaly až po roce 1989, redukuje náš výběr na podnikatele a vlastníky objevující se po roce 1989. Navrhujeme, aby výběr začal v registrech podnikatelů a aby pokračoval krátkým ověřovacím telefonním rozhovorem, který by eliminoval malé podnikatele.

Věříme, že kombinace výběrů, které jsme právě popsali, dostatečně věrně zobrazí jak populaci obecně, tak potenciální i aktuální elity před rokem 1989 i okolo roku 1992, a že tudíž poskytne solidní základ pro studium vlivu politických přeměn roku 1989 na mobilitu obecně a na formování elit zvláště.

3.2. Problematické proměnné

Definice elit. Ačkoli při popisu jednotlivých výběrů jsme uvedli, jakým způsobem budeme definovat pozice patřící k elitám, tato otázka se vrací, pokud uvažujeme o analytickém plánu pro výběr osob s vysokoškolským vzděláním. Je zřejmé, že v rámci tohoto speciálního výběru máme zvláštní zájem na nalezení "špičky sociální hierarchie". Zde se ovšem objevuje problém operacionalizace tohoto konceptu. Je rozumné - a z praktického hlediska nutné - definovat elity pomocí zaměstnaneckých pozic. Ale to vede k dalším problémům: 1) Které zaměstnanecké pozice lze definovat jako "elitní"? 2) Protože studujeme sociální změnu, je pravděpodobné, že se mění i definice elity (jestliže například před rokem 1989 tajemník ústředního výboru komunistické strany byla zaměstnanecká pozice definující příslušnost k elitě, což jistě neplatilo o biskupovi, po roce 1989 tomu bude jistě naopak). 3) Mezi různými indikátory příslušnosti k elitě se mohou vyskytnout inkonzistence. Některá povolání mohou mít vysokou prestiž, ale stále nízký příjem atd. Která z charakteristik bude v takových případech rozhodující? 4) Co to znamená "nejvyšší" pozice? Jaké procento populace patří k "špičce", kterou chceme studovat?

Nabízíme následující prozatímní řešení. (1) Pro identifikaci "špičkových" pozic budeme aplikovat kombinovanou míru prestiže a příjmové úrovně. S využitím dat ze starších výzkumů se pokusíme nalézt povolání, která tuto špičku definovala v minulosti. (2) Protože jak prestiž, tak příjem se mění, zejména na nejvyšších stupních, musíme do našeho výzkumu zahrnout krátkou analýzu prestiže. Předložíme respondentům seznam povolání definujících předchozí elitu a požádáme je, aby tento seznam upravili podle současné situace, tj. aby některé profese ze seznamu vyškrtli a jiné tam naopak doplnili. (3) Ačkoli výchozím bodem je empirie, nechceme být empiricisty. Jak pro minulost, tak pro současnost budeme seznamy prověřovat, a to zejména pokud půjde o povolání s velkou inkonzistencí mezi příjmem a prestiží. Definitivní seznamy budou výsledkem kolektivního sociologického posuzování. (4) V definici "špičky" budeme flexibilní v závislosti na analyzovaných otázkách.

Definice kapitálů. Jak již bylo řečeno výše, politický kapitál před rokem 1989 bude definován členstvím v komunistické straně. U těchto osob bude politický kapitál měřen jejich pozicí ve stranické hierarchii. Proto musíme mít údaje nejen o členství jako takovém, ale rovněž informaci o jeho průběhu a o pozici ve stranické hierarchii. Podobná data se pokusíme získat i u ostatních výběrových souborů. Proto, abychom mohli testovat hypotézy o vzniku nové politické elity, musíme zjišťovat současnou politickou afiliaci, členství a pozici v hierarchii příslušné strany.

Kulturní kapitál bude měřen hlavně dosaženým vzděláním, ale do jeho definice vstoupí i indikátory kulturní spotřeby a kulturních aktivit [Ganzeboom 1982]. Zahrneme i diplomy z politického vzdělávání, ze stranických škol atd. K tomu budeme zjišťovat vzdělanostní dráhy, nikoli tedy pouze nejvyšší dosažené vzdělání.

Ekonomický kapitál bude měřen pomocí příjmu a majetku. Zatímco pro politický a kulturní kapitál budeme mít životní historie, v případě ekonomického

kapitálu budeme zjišťovat pouze stav v době šetření. Navrhujeme ovšem získat informaci o rodinném majetku v době před nástupem komunistického režimu.

4. Metody

Ve studiu sociální stratifikace a mobility se tradičně využívá velmi rozvinutého statistického a analytického aparátu. Proto předpokládáme použití celé škály technik, které tvoří výbavu této disciplíny, včetně strukturních modelů, logistické regrese, log-lineárních a log-multiplikativních modelů, analýzy událostí atd. K ilustraci stylu analýzy uvádíme dále příklad postupu, který navrhujeme.

Předpokládáme, že chceme zjistit, zda se po roce 1989 změnil základ rekrutace do manažerských pozic, zvláště do jaké míry členství v komunistické straně bylo "kapitálem" před rokem 1989 a naopak nevýhodou po roce 1989. Tuto otázku bychom se mohli pokusit studovat tak, že ze souboru osob s vyšším vzděláním a současně ze souboru pocházejícího z jednoho ze starších výzkumů budeme extrahovat podobné podvýběry, které spojíme v jeden analytický soubor. Na tomto souboru budeme aplikovat logistickou regresi, ve které závisle proměnnou bude dichotomie říkající, zda respondent byl nebo nebyl v manažerské pozici a jako nezávisle proměnné budou aplikovány standardní determinanty jako například dosažené vzdělání, počet let praxe atd. Kromě toho bude mezi nezávisle proměnnými figurovat rok šetření (v podobě dichotomie "perioda", tj. zda se jedná o šetření provedené před rokem 1989 nebo později), členství v komunistické straně v obou sledovaných časových obdobích a interakční člen definovaný jako produkt dichotomie "perioda" a členství v komunistické straně. Jestliže platí hypotéza o "cirkulaci elit", pak efekt členství bude silně pozitivní v první periodě a silně negativní ve druhé periodě. Pokud platí spíše "reprodukční teorie", pak efekt členství ve straně bude pozitivní v obou periodách, i když pravděpodobně ve druhé periodě bude poněkud slabší než v první. Podobnou strategii lze zvolit pro testování rozdílů mezi zeměmi, i pro celou řadu dalších hypotéz.

Přeložil a upravil Petr Matějů

Literatura

- Andorka, R., K. Zagorski. 1980. *Socio-Occupational Mobility in Hungary and Poland*. Warsaw: Polish Academy of Sciences, Institute of Philosophy and Sociology.
- Andorka, R. 1976b. "Social Structure and Economic Development in Hungary." In: *The Social Structure of Eastern Europe*, ed. by B. L. Faber. New York: Praeger.
- Andorka, R. 1982. *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Andorka, R. 1983. "Age, Cohort, and Historical Factors Influencing Inter- and Intragenerational Mobility of Men and Women in Hungary." *Research in Social Stratification and Mobility* 2:197-248.
- Bauman, Z. 1974. "Officialdom and Class: Bases of Inequality in Socialist Society." Pp. 129-48 in *The Social Analysis of Class Structure*, ed. by F. Parkin. London: Tavistock.
- Boguszak, M. 1990. "Transition to Socialism and Intergenerational Class Mobility." Pp. 233-262 in *Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparison of Social Structure and Mobility*, ed. by M. Haller. New York: Sharpe.

- Boguszak, M., I. Gabal, P. Matějů. 1990. *Stratification or De-Stratification of the Czechoslovak society?* Working papers Institute of Philosophy and Sociology. Czechoslovak Academy of Sciences, Prague. (in Czech: "Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR". *Sociologický časopis* 26: 168-186).
- Boguszak, M., P. Matějů, J. Peschar. 1990b. "Development of Educational Mobility in Czechoslovakia, Hungary and the Netherlands." In: *Social reproduction in Eastern and Western Europe: Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*, ed. by J. L. Peschar. Department of Sociology, University of Groningen.
- Connor, W. D. 1979. *Socialism, Politics, and Equality: Hierarchy and Change in Eastern Europe and the USSR*. New York: Columbia University Press.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1987a. "Commonality and Variation in Social Fluidity in Industrial Nations, Part I: a Model for Evaluating the 'FJH Hypothesis'." *European Sociological Review* 3:54-77.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1987b. "Commonality and Variation in Social Fluidity in Industrial Nations, Part II: the Model of Core Social Fluidity Applied." *European Sociological Review* 3:145-66.
- Featherman, D. L., F. L. Jones, R. M. Hauser. 1975. "Assumptions of Social Mobility Research in the U.S.: the Case of Occupational Status." *Social Science Research* 4:329-60.
- Ganzeboom, H. B. G. 1982. "Explaining differential participation in high- cultural activities." Pp. 186-205 in *Theoretical Models and Empirical Analyses*, ed. by W. Raub. Utrecht: ES Publications.
- Ganzeboom, H. B. G., P. DeGraaf, D. J. Treiman. 1988. "A Standard International Occupational Socioeconomic Index." *Paper presented at a meeting of the Research Committee on Social Stratification and Social Mobility*, International Sociological Association, Madison, Wisconsin, August 30-September 1.
- Ganzeboom, H. B. G., R. Luijckx, D. J. Treiman. 1989. "Intergenerational Class Mobility in Comparative Perspective." *Research in Social Stratification and Mobility* 9:3-79.
- Goldthorpe, J. H. 1985. "On Economic Development and Social Mobility." *British Journal of Sociology* 36:549-73.
- Hankiss, E. 1989a. "Reforms and the Conversion of Power". *Paper read at a conference in the Konrad Adenauer Stiftung*, Bonn, 29-31 May 1989, "Ost-Mitte; Europa, Die Herausforderung der Reformen".
- Hankiss, E. 1989b. *Kelet-Európai Alternatívák*. (East-European Alternatives). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvtár.
- Hauser, R. M., D. B. Grusky. 1988. "Cross-National Variation in Occupational Distributions, Relative Mobility Chances, and Intergenerational Shifts in Occupational Distributions." *American Sociological Review* 53:723-41.
- Hauser, R. M., J. N. Koffel, H. P. Travis, P. J. Dickinson. 1975a. "Temporal Change in Occupational Mobility: Evidence for Men in the United States." *American Sociological Review* 40:279-97.
- Hauser, R. M., P. J. Dickinson, H. P. Travis, J. N. Koffel. 1975b. "Structural Changes in Occupational Mobility among Men in the United States." *American Sociological Review* 40:585-98.
- Janicka, K. 1986. "Changes in Social Structure and in How It Is Popularly Conceived." Pp. 60-77 in *Social Stratification in Poland: Eight Empirical Studies*, ed. by K. M. Slomczynski and T. K. Krauze. Armonk, NY: M.E. Sharpe.

- Kelley, J., H. S. Klein. 1981. *Revolution and the Rebirth of Inequality: a Theory Applied to the National Revolution in Bolivia*. Berkeley: University of California Press.
- Kolosi, T. (ed). 1982. *Rétegzodés Modell Vizsgálat* (Stratification Model Study), Vol. I. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Kolosi, T. 1983. *Struktúra és Egyenlőtlenség* (Structure and Inequality). Budapest: Kossuth Kiadó.
- Kolosi, T. 1984. *Tagolt Társadalom* (Stratified Society). Budapest: Kossuth Kiadó.
- Kolosi, T. 1980. "New Tendencies in the Changes of the Social Structure." *Valóság* 3:28-50.
- Machonin, P. (ed.). 1969a. *Československá společnost: Sociologická analýza sociální stratifikace*. Epocha: Bratislava.
- Machonin, P., Z. Šafář, B. Jungmann, M. Petrusek. 1967. "Sociological Survey of the Vertical Social Differentiation and Mobility of the Population of Czechoslovakia." *Sociologický časopis*. No. 6.
- Machonin, P. 1969b. "The Social Structure of Contemporary Czechoslovakia." *Czechoslovak Economic Papers*. No. 11.
- Machonin, P. 1970. "Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia." *American Journal of Sociology* 75:725-41.
- Matejko, A. 1971. "From Peasant to Worker in Poland." *International Review of Sociology* 7:27-75.
- Matějů, P. 1990a. *Who gains and who loses in a socialist redistribution?* Paper presented at the meeting of the Committee on Social Stratification, Madrid, July 9-13, 1990.
- Matějů, P. 1990b. *Social Stratification and Economy in the Period of Transition. The Case of Czechoslovakia*. Paper presented at the seminar "Eastern and Central Europe in Transition", Dubrovnik, April, 1990.
- Matějů, P. 1990c. "Family Effect on Educational Attainment in Czechoslovakia, the Netherlands and Hungary." In *Social reproduction in Eastern and Western Europe: Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*, ed. by J. L. Peschar. Department of Sociology, University of Groningen.
- Matějů, P. 1990d. "Beyond Educational Inequality in Czechoslovakia." *Working Papers of the Center for Demography and Ecology*, University of Wisconsin, Madison, December 1990.
- Mód, A. et al. 1966. *Társadalmi Rétegzodés Magyarországon* (Social Stratification in Hungary). Budapest: Kozponti Statisztikai Hivatal. Idoszaki Kozlemények, No.11
- Ossowski, S. 1963. *Class Structure in the Social Consciousness*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Róbert, P. 1986. *Származás és Mobilitás*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Simkus, A. A. 1981. "Historical Changes in Occupational Inheritance under Socialism: Hungary, 1930-1973." *Research in Social Stratification and Mobility* 1:171-203.
- Simkus, A. A. 1984. "Structural Transformation and Social Mobility: Hungary 1938-1973." *American Sociological Review* 49:291-307.
- Slomczynski, K. M., T. K. Krauze. 1987. "Cross-National Similarity in Social Mobility Patterns." *American Sociological Review* 52:598-611.
- Sobel, M. E., M. Hout, O. D. Duncan. 1986. "Saving the Bath Water: an Invited Comment on Krauze and Slomczynski's 'Matrix Representation of Structural and Circulation Mobility'." *Sociological Methods and Research* 14:271-84.
- Staniszksis, J. 1989. "The Dynamics of Breakthrough in Eastern Europe," *Soviet Studies*, October.

- Staniszki, J. 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe*. Berkeley: University of California Press (forthcoming).
- Szalai, E. 1989. "Ismét az Új Elitrol" ("Once Again about the New Elite"). *Élet és Irodalom*, December 8.
- Szalai, E. 1989. "Az Új Elit" ("About the New Elite"). *Beszélő*, No.27.
- Szelenyi, I. 1988. *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Szelenyi, S. 1987. "Social Inequality and Party Membership: Patterns of Recruitment into the Hungarian Socialist Workers' Party." *American Sociological Review* 52:559-573.
- Szelenyi, S. 1988. *Social Mobility and Class Structure in Hungary and the United States*. (Unpublished Doctoral Dissertation.) Madison: University of Wisconsin - Madison.
- Treiman, D. J. 1970. "Industrialization and Social Stratification." Pp. 207-34 in *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*, ed. by E. O. Laumann. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Treiman, D. J. 1977. *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: Academic Press.
- Treiman, D. J. 1989a. "Social Stratification in South Africa." *Proposal submitted to the National Science Foundation*.
- Treiman, D. J. 1989b. "Social Structure and Status Attainment: Micro- macro Links." *Paper presented at the annual meetings of the American Sociological Association*, San Francisco, August.
- Treiman, D. J., Kam-Bor Yip. 1989. "Educational and Occupational Attainment in 21 Countries." Pp. 373-94 in *Cross-National Research in Sociology*, ed. by M. L. Kohn. Sage: Newbury Park.
- Treiman, D. J., Y. Peng. 1989. "Comparative Perspectives on the Intergenerational Transmission of Occupational Position." *Paper presented at the annual meetings of the American Sociological Association*, San Francisco, August.
- Wesolowski, W. (ed). 1970. *Zroznacowanie Społeczne*. Warszawa: Ossolineum.
- Wesolowski, W. 1981. "Stratification and Meritocratic Justice." *Research in Social Stratification and Mobility* 1:249-65.
- Zagorski, K. 1974. "Social Mobility in Poland." In: *Polish Sociology: Selection of Papers from the Polish Sociological Bulletin*. Warsaw: The Polish Sociological Association.
- Zagorski, K. 1978. "Transformations of Social Structure and Social Mobility in Poland." Pp. 61-80 in *Class Structure and Social Mobility in Poland*, ed. by K. Slomczynski and T. Krauze. White Plains, NY: M.E. Sharpe.

Summary

During the 40 years of communist rule, the social formations of Eastern Europe were characterized by (a) virtually complete state ownership of major productive assets, (b) an almost unchallenged monopoly of a single party, which legitimized itself by the ideology of Marxism-Leninism, and (c) a single hierarchy of social positions in which ascent and descent was determined by access to "political assets" (i.e., party membership) and/or possession of "cultural assets" (i.e., educational credentials). To climb to the top of this hierarchy one had to demonstrate one's loyalty to the dominant political ideology (by joining the Communist Party) and obtain post-secondary educational credentials.

Since the summer of 1989, this system has disintegrated. In the emergent post-Communist formation, private ownership of major productive assets is permitted, a multi-party politi-

cal system has been established, and the social hierarchy is substantially changing. The exact nature of the new social structure still is unknown. Still, it already is clear that "political assets" have lost their central role in elite recruitment. By contrast, ownership of material assets (economic capital) appears to have become a distinct advantage. The role of cultural assets is problematic. There is some suggestion that, at least for the time being, cultural assets remain the most important determinant of elite positions in Eastern Europe; whether this will hold true in the future is less clear.

Similar changes appear to be occurring in the general population as well. Although it can hardly be the case that the events of 1989 turned the occupational structure topsy-turvy - most people necessarily remain in the same jobs they were in prior to 1989 - there is some evidence of a general loosening of constraints on opportunities. First, the way has been opened for entrepreneurship on an unprecedented scale. Second, an important determinant of access to education, particularly higher education - political resources and political connections - has been removed. Thus, it is quite possible that there is a shift toward more meritocratic recruitment to institutions of higher education. Third, as the economy becomes more market oriented, we would anticipate that job allocation also will become more "market-like". This may result in more extensive shifting among jobs, and also in job shifts being driven by relative wage rates more than in the past.

These apparent and anticipated changes at all three levels (the elite, the educated population, and the general population) are, however, neither well-established nor, to the extent they are empirically verified, well-understood. For example, while party membership per se is clearly no longer an asset, party members (or former party members) may nonetheless have reemerged as members of the new elite. Why might this be so? To see this, we review two competing theories of elite recruitment recently proposed by Eastern European social researchers: the "reproduction of elites" theory and the "circulation of elites" theory. Then we follow this review with a parallel review of two competing theories of status attainment. These two, more or less discrete bodies of literature - concerned with elite recruitment in East Europe and with processes of status attainment - turn out to be concerned with the same central theoretical issue: How much and in what ways do institutional arrangements matter for systems of social stratification and, in particular, patterns of social mobility?

Before we suggest a specific design for a comparative study of changes in the patterns of elite recruitment and in social stratification in general, we review the major results of stratification research in Eastern Europe. Then we propose two related hypotheses for further research:

1. In the transition to post-Communism, it is likely that we will observe the emergence of a third mobility regime - one that is quite different both in terms of its volume and pattern of social mobility from two mobility regimes typical for the "first stage" and the "second stage" of socialist development.
2. We expect that in the emergent third mobility regime, circulation mobility will increase. During the first mobility regime, due to the creation of new elite positions, upward mobility from working class and peasant backgrounds was made possible without members of the former elite experiencing much downward mobility. In the emerging third mobility regime, however, the number of elite positions is likely to remain the same or even shrink. Under these circumstances any upward mobility must be an exchange between elite and non-elite personnel. Furthermore, some upward mobility is indeed likely to occur due to the re-evaluation of some and devaluation of other assets.

To test hypotheses specified in this proposal we suggest to conduct analysis at two levels: an assessment of changes in social mobility patterns in the general population, and an analysis of changing bases of recruitment into the "elite." To do this, we propose to collect new data and to reanalyze existing data.

In each of the three countries, we propose to collect data from each of three samples: (1) a stratified 10,000 person sample of the general population age 20 and older, evenly divided between those with and without tertiary-level education; (2) a 2,500-person sample of pre-1989 Communist Party members; (3) a 1,000-person sample of post-1989 heads of private-sector enterprises.

Taken together, these samples yield four data sets: (1) a general population sample, formed by reweighing the educated and uneducated portions of the first sample; (2) a sample of those with high cultural assets - the educated portion of the general population sample; (3) a sample of those with high political assets in the old regime - the sample of pre-1989 Communist Party members; (4) a sample of those with high economic assets in the new regime - the sample of heads of private-sector enterprises.

In each of the three countries, a large-scale general population survey of social stratification and social mobility was undertaken in the mid-1980s (in Czechoslovakia in 1984; in Hungary in 1986; and in Poland in 1987). In each case, members of our research team either directed or were heavily involved in the design and execution of the survey; hence, the data will be available for analysis under this research project.